

DOI

УДК 069.444:27-726.1(477)

Марина БОЛГАРОВА

Завідувачка сектору науково-фондової та методичної роботи, головна зберігачка Центру консервації предметів археології (Київ, Україна)

bolgarova_m@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9780-7139>

Сергій ШЕЛАПОВ

Художник-реставратор сектору науково-фондової та методичної роботи Центру консервації предметів археології (Київ, Україна)

shelapovsergij@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7164-2583>

МЕМОРІАЛЬНІ ПРЕДМЕТИ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ В КОНТЕКСТІ РЕСТАВРАЦІЙ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Анотація

Метою статті є відтворення комплексу речей, пов'язаних з київським митрополитом Петром Могилою, з'ясування наявності реставраційних заходів, що були проведені з метою збереження пам'яток, аналіз якості реставрацій. Меморіальні речі, які доцільно віднести до даного комплексу, можна поділити на групи: прижиттєві вклади святителя до храмів та обителів, вклади за заповітом, богослужбові предмети, пов'язані з іменем митрополита (антимінси тощо), книги з власноручними помітками, рукописи. Описано вклади до монастирів та храмів, зокрема, Успенського собору Києво-Печерської лаври, храму Преображення Господня (Спаса на Бере-

стові), Києво-Видубицького монастиря. Зауважено, що Петро Могила започаткував традицію митрополичого книжкового збирання із подальшою передачею власних бібліотек до обителів та громадських установ, у зв'язку з чим виокремлена група рукописів та видань з власницькими або вкладними написами, власноручними записами на полях, зробленими Петром Могилою. Виявлено окрему групу пам'яток, що містять герб Петра Могили — прижиттєві речі (переважно богослужбові) та книги, які належали митрополиту чи пов'язані з ним. Наведені приклади особливо знакових реставрацій цих речей: напрестольний хрест із Братського Богоявленського собору, Службник архієрейський 1632 р. з „Києво-Софійської бібліотеки“, гравірована срібна пластина-епітафія з поховання митрополита Петра Могили, виявлена під час археологічних розкопок в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, керамічні фрагменти — складові двох ліпних гербів Петра Могили, знайдені археологом М. Каргером в 1940 р. у вівтарі Софійського собору.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше здійснена спроба відтворення комплексу меморіальних речей митрополита Петра Могили, описана реставрація найбільш знакових меморіальних речей, наведені різні види реставрації, зокрема, нетрадиційна комп'ютерна. Висновки роботи стосуються походження, побутування, втрат та сучасного стану збереження предметів святителя Петра Могили, наголошено на тому, що тема, що потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: Петро Могила, Києво-Печерська лавра, Києво-Видубицький монастир, Братський Богоявленський собор, київський митрополит, напрестольне Євангеліє, напрестольний хрест, Тріодь Цвітна, Службник 1629 р., Службник архієрейський 1632 р., Іпатіївський літопис, потир, антимінс, митра, пластина-епітафія, митрополичий герб, комплекс речей, реставрація.

Діяльність київського митрополита Петра Могили, його особистість, протягом двох століть є темою багатьох наукових досліджень: він згадується практично у всіх викладах історії України, — проте окремих досліджень, повністю присвячених цій непересічній особистості, досить мало. Найбільш значущими є праці С. Голубева „Петр Могила и его сподвижники“¹⁾, А. Жуковського „Петро Могила й питання єдності церков“²⁾ та

¹⁾Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (опыт церковно-исторического исследования). Киев, 1883, 1898.

²⁾Жуковский А. Петро Могила й питання єдності церков: [до 400-річчя від дня народж. видат. діяча укр. церкви та культури, митрополита Київ. і Галиц. Петра Могили]. Київ, 1997.

В. Нічик „Петро Могила в духовній історії України“³⁾. Окреме місце серед видань посідає спеціальний випуск альманаху „Хроніка-2000“, що містить ретроспективні та нові дослідження, переклади творів П. Могили⁴⁾. З видань останнього часу варто виокремити монографію О.С. Кучерука⁵⁾. Також привертає увагу збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції „Митрополит Петро Могила: маловідомі сторінки життя“, що відбулася 27 листопада 2020 року⁶⁾. У 2003 році вийшов друком бібліографічний покажчик праць, присвячених Петру Могили⁷⁾.

Тематична спрямованість цих досліджень різнопланова. Зокрема, значна увага науковців приділялась діяльності Петра Могили з відбудови та оновлення православних храмів, проте окремо не розглядалось питання про його вклади до цих обителів. Недостатньо дослідженим залишається комплекс речей, пов'язаних з ім'ям святителя, — питанням про їх збереженість та реставрацію присвячені поодинокі публікації⁸⁾ та побіжні згадки в контексті інших досліджень⁹⁾.

Про відбудову храмів та пов'язані з цим вклади, насамперед, до **Успенського собору Києво-Печерської лаври**, згадувалось вже у працях авторів XIX ст.: „[митрополит Петр Мо-

³⁾ Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. Київ, 1997.

⁴⁾ Хроніка 2000: український культурологічний альманах. Вип. 60. Київ, 2004. (Українські пропілеї).

⁵⁾ Кучерук О. Петро Могила: дослідження та спостереження. Київ, 2019. (Славетні постаті України).

⁶⁾ Митрополит Петро Могила. Маловідомі сторінки життя. Київ, 2020.

⁷⁾ Голобуцький П. В. Петро Могила (1596-1647) : бібліогр. покаж. / П. В. Голобуцький, Н. І. Моїсеєнко, З. І. Хижняк. Київ, 2003.

⁸⁾ Рыжова О. О., Распопина В. А. Исследование и реставрация „Портрета архимандрита Киево-Печерского монастыря Елисея Плетенецкого“ и „Портрета митрополита Петра Могилы“ из фондов Национального историко-культурного Киево-Печерского заповедника // Исследования в консервации культурного наследия. Вип. 3. Материалы международной научно-методической конференции. Москва, 2012. С. 253-258.

⁹⁾ Мартинюк І. О. Співпраця Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Національного науково-дослідного реставраційного центру України у справі збереження культурної спадщини // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини. Київ, 2017. С. 165-168.

гила] значне благоукрасил великую церковь, поновив оную внутри и возобновив и древнюю в ней иконопись через вызванных из Греции художников; **выкупил бывшие в закладе ее серебряные и золотые богослужебные сосуды и устроил новые**, оправил пещеры, расширил и украсил пещерные церкви, устроил новые гробницы для св. мощей и сделал к ним надписи на дереве или на камне¹⁰⁾. Зокрема, в описах ризниці Успенського собору XVIII ст. серед речей, подарованих Петром Могилою, зазначені **митра** та кілька **наперсних хрестів**, про що мова піде далі.

Особлива увага митрополита була приділена відновленню давньоруського храму Преображення Господня (**Спаса на Берестові**). До церкви були вкладені **напрестольний хрест** (у 1640 р.), у 1641 р. — **напрестольне Євангеліє**, в 1642 р. — **потир**¹¹⁾. Ці вклади зберігались у церкві понад 250 років, у 1905 р. за указом Київської духовної консисторії передані до Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. Нині **Євангеліє** (1936 р., Львів)¹²⁾, зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві (ф. 739, спр. 43), **хрест** (1640 р., Київ) — в колекції Національного заповідника „Киево-Печерська лавра” (КПЛ-м-10686). Хрест у 1993 р. було відреставровано в Центрі реставрації та експертизи заповідника, реставратор — С. Леуський¹³⁾. Речі неодноразово експонувались на виставках, організованих заповідником¹⁴⁾. Потир станом на сьогодні є втраченим¹⁵⁾.

¹⁰⁾Лебединцев П. Г. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. Киев, 1886. С. 107; Лебединцев П. Г. Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // Печерський благовісник. 2005. № 4 (6). С. 27.

¹¹⁾Допухина Е. В. Сію церковь созда всяя Росіи князь святыи Владимир: креститель Руси и святитель Петр Могила в сакральном пространстве киевского храма Спаса на Берестове // Журнал Московской Патриархии. 2016. № 7. С. 44.

¹²⁾Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872-1922 рр. Київ, 2002. С. 114.

¹³⁰⁾Там само. С. 76.

¹⁴⁾Допухина Е. В. Мемориальные вклады святителя Петра Могилы в церковь Спаса на Берестове — память о знаменательной дате 1 ноября 1632 года // Труды Київської духовної академії. Київ, 2015. № 22. С. 280.

¹⁵⁾Каталог збережених пам'яток. Вказ. праця. С. 220.

Серед вкладів святителя до **Киево-Видубицького монастиря** — **потир** та **лжиця**, **Служебник 1629 р.**, **Учительне Євангеліє 1637 р.**, **Євангеліє Львівського друку 1636 р.**, до якого у 1642 р. коштом Петра Могили було виготовлено **оклад**, великий срібний **напрестольний хрест** на седесі¹⁶⁾.

Срібний із позолотою потир, подарований Петром Могилою Свято-Михайлівському храму Києво-Видубицького монастиря, зберігається в Національному музеї історії України (РДМ-2785)¹⁷⁾. На потирі — вкладний гравійований напис, що вказує мету та рік вкладу — „[...] в м[о]л[ь]бу себе и родителем своим в лето 1636 месяца генваря 13 дня”¹⁸⁾. **Лжиця**, що також „дарована Видубицькому монастирю [...] в лето 1636 месяца генваря 13 дня”¹⁹⁾, знаходиться у фондах Національного заповідника „Киево-Печерська лавра” (КПЛ М-97)²⁰⁾.

Служебник 1629 р. Печерського друку містить власноручний напис Петра Могили: „Сей служебник в славу и честь Господа Бога в Троице Святой славимого, и в оставлении грехов, и в памят себе и родителям своим дал есть в храм святого Архистратига Михаила чудеса в монастыр Выдубицкий киевский преосвященный архиепископ митрополит Киевский Галицкий и всея России, архимандрит Печерский строител же ктитор и отновитель тогожде святого монастыра Выдубицкого по конечном запустении и раздрущении его от отступников реченых униатов. [...] В лето 1636 месяца ноеврия 23 дня. Петр Могила архиепископ митрополит Киевский рукою власною”²¹⁾. Це унікальне видання зберігається у відділі стародру-

¹⁶⁾Ульяновский В.И. Выдубицкий Чуда архангела Михаила монастырь. Киев, 2009. С. 250-256.

¹⁷⁾Київська академія в колекції Національного музею історії України. Альбом-каталог. Київ, 2020. С. 11.

¹⁸⁾Цитата за: Яременко М. З любов'ю до української отчизни: святий Петро Могила. — URL: <https://nmiu.org/pro-muzei/publicna-informatsiia/muzeinaterytoria/182-tsoho-dnia/1802-z-liuboviu-do-ukrainskoi-otchyzny-sviatyi-petro-mohyla> (дата звернення: 20.03.2021).

¹⁹⁾Цитата за: Ульяновский В.И. Вказ. праця. С. 250.

²⁰⁾Там само. С. 250—251.

²¹⁾Цитата за: Ульяновский В.И. Вказ. праця. С. 251, 253.

ків Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ Кир. 20-п)²²⁾.

Учительне Євангеліє Києво-Печерського друку 1637 р. з вкладним написом „[...] в память себе и родителям своим [...] Року [1637] месяца ноеврия [27] дня”²³⁾ також нині — в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (НБУВ Кир. 1002)²⁴⁾.

Євангеліє Львівського друку 1636 р., до якого у 1642 р. коштом Петра Могили було виготовлено **оклад**, про що свідчить напис на нижній дошці: „Сие Евангелие оковано бысть повеление преосвященного митрополита Киевского Петра Могилы и дано есть в монастырь Выдубицкий в лето 1642 мая 26 дня”²⁵⁾ — нині у збірці Національного художнього музею України (ХП-264)²⁶⁾.

Великий срібний **напрестольний хрест на седесі** з позолоченим Розп'яттям та з предстоячими Богородицею та Іоанном Предтечею, вгорі — з зображенням Святого Духа, по боках — Собор Архистратига Михаїла та його чуда в Хонах. На хресті вигравійовано напис: „В лето 1642 месяца мая 27 сей крест сооружен бысть повелением преосвященного митрополита Киевского Петра Могилы и данный есть в монастырь святого Архистратига Михаила Выдубицкого киевского в славу Христа распятого Бога и в память его и родители его”²⁷⁾. Зображення хреста збереглося на літографії 1847 р. (Державна публічна історична бібліотека Росії). Цей хрест було віднайдено співробітниками ДПУ в схованці обителі, під час проведення у 1923 році кампанії з вилучення церковних цінностей. Станом на сьогодні хрест зберігається в колекції Національного музею історії України²⁸⁾.

²²⁾Там само. С. 251, 253.

²³⁾Цитата за: *Ульяновский В.И.* Вказ. праця. С. 253.

²⁴⁾Там само.

²⁵⁾Цитата за: *Ульяновский В.И.* Вказ. праця. С. 253.

²⁶⁾Там само. С. 253—255.

²⁷⁾Цитата за: *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования. Т. 2. Киев, 1898. С. 458.

²⁸⁾*Ульяновский В. И., Э. П. Р.* Киевский Выдубицкий во имя архангела Михаила мужской монастырь (в честь Чуда арх. Михаила в Хонех), находился в Кие-

У своєму **заповіті**, що був складений 22 грудня 1646 р. Петро Могила благословив всі святині, духовні центри, школи, відродженні, а також започатковані ним, та залишив їм у спадок свої кошти, землі, майно²⁹⁾. Заповіт містить короткий опис цих дарувань. Зокрема, до колегіуму надійшли такі особисті речі митрополита: „[...] митра моя, которую я собственным своим иждевением сделал на серебре позлащенном и клейнотами собственными из сокровища родителей моих мне доставши-мися оправленная и украшенная, [...] крест мой серебрянный митрополитанский, [...] саккос белой парчи жемчугом низанный”³⁰⁾, ¼ частина столового срібла. До Богоявленської церкви Київського Братства — „Древо Животворящее Креста Господня в кресте маленьком золотом русской работы оправленном”³¹⁾, до Печерського монастиря — „другая митра моя драгоценная жемчужная с камнями дорогими”³²⁾, лампада, ¼ частина столового срібла, сакоси, до „церкви Преображения Господня, подле монастыря Печерского состоящую” (храм Спаса на Берестові) — ¼ частина столового срібла, до „Свято-софийской Митрополитанской церкви” — „митра третья на голубом бархате бляхами обложенная”³³⁾, сакоси.

Серед досліджуваного комплексу речей особливе значення мають **антимінси** (у перекладі з грецької *antimension* — „замість престолу” — льняний або шовковий плат з часточками святих мощей мучеників, на якому здійснюється Божественна літургія). Антимінс містить гравійоване зображення та напис з іменами світських і духовних владик, за яких відбувалось освячення, дату освячення й назву церкви, до якої він призначався.

Найбільш відомим з підписних антимінсів митрополита Петра Могили є антимінс з гравійованим зображенням покла-

ве // Православная энциклопедия. URL: <https://www.pravenc.ru/text/1684561.html> (дата звернення: 25.03.2021).

²⁹⁾Ульяновский В.И. Вказ. праця. С. 91.

³⁰⁾Цитата за: Киевопечерская Лавра. Описание Киевопечерской Лавры : с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планом Лавры и обеих пещер. К., 1826. С. 34.

³¹⁾Там само. С. 36.

³²⁾Там само. С. 35.

³³⁾Там само. С. 36.

дання Христа до гробу, виготовлений у **1630-і рр. у друкарні Києво-Печерської лаври** (зберігається у Національному музеї українського народного декоративного мистецтва, інв. № КТ-6370). На ньому розміщено напис: „Божественный и священный олтарь Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа освящён благодатию Всесвятого и животворящего Духа: Рукодействен же и благословен преосвященным Господином отцем Петром Могилою Православным Киевским Галицким и всея России Митрополитом Епархией Святейшего [...] Константинопольского Архимандритом Печерским. При державе всесветлейшего Короля Польского Владислава четвёртого. Лета бытия [...] от воплощения же Христова АХ (16...) М... В еже священнодействовать и свершать на нем Божественную литургию”³⁴). Окрім вказаного напису — монограма гравера Л. Т. (Леонтій Тарасевич — М.Б.)³⁵.

Аналогічним є **антимінс з колекції Чернігівського історичного музею (И-1559)**, що надійшов до музею, вірогідно, зі збірки Чернігівського єпархіального древлесховища. Це невеликий за розміром (52 x 36,3 см, матриця — 39 x 29 см) бавовняний плат з написом та монограмою, що ідентичні написам антимінсу з колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва³⁶.

Менш відомий антимінс з особистим підписом Київського митрополита Петра Могили зберігається у Національному церковному історико-археологічному музеї Святого Синоду БПЦ (м. Софія)³⁷.

³⁴Цитата за: Білоус Л. Антимінс Петра Могили. 1630-ті рр. URL: [//www.mundm.kiev.ua/EOM/EOM1604.SHTML](http://www.mundm.kiev.ua/EOM/EOM1604.SHTML) (дата звернення: 18.03.2021).

³⁵Білоус Л. Вказ. праця.

³⁶Зайченко В. В., Ситий І. М. Антимінс Петра Могили з Чернігівського єпархіального древлесховища. URL: <https://www.gorod.cn.ua/city/knigi-ochernigove/739-chernigovskaja-eparhija.html> (дата звернення: 25.03.2021).

³⁷В Національному музеї Святого Синоду відбулася зустріч з нагоди святкування 1025-річчя хрещення Київської Русі. 30 липня 2013. URL: <https://bulgaria.mfa.gov.ua/news/13947-v-nacionalynomu-muzejisvyatogo-sinodu-vidbulasya-zustrich-z-nagodi-svyatkuвання-1025-richchya-khreshhennya-kijivsykoji-rusi>. (дата звернення: 20.03.2021).

Петро Могила також започаткував традицію митрополичого **книжкового збирання** із подальшою передачею власних бібліотек до обителів та громадських установ. З цим пов'язана окремо група рукописів та видань з власницькими або вкладними написами, власноручними записами на полях, зробленими Петром Могилою.

Зокрема, митрополит Петро Могила подарував Печерському монастиреві цікаву добірку старовинних книг³⁸⁾, як засновник Київської колегії, заповів її бібліотеці власну книжкову колекцію (2131 видання)³⁹⁾. Більшість **книг бібліотеки** з його **власноручними написами** зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського — у фондах Київської духовної академії та Києво-Печерської лаври. Серед них — „Євангеліє учительне, або збори повчань на всі неділі та свята року”, Київ, 1637 (НБУВ Кир. 677)⁴⁰⁾.

У фонді НБУВ зберігаються також 17 примірників **Службника** у редакції митрополита Петра Могили, схваленому у 1629 р. на Київському помісному соборі та виданому у тому ж році. Як вже було вказано, в одному з примірників зберігся власноручний запис Петра Могили, в якому йдеться про вклад цієї книги до Києво-Видубицького Михайлівського монастиря⁴¹⁾.

У Баварській державній бібліотеці зберігається **пергаменне Євангеліє 1492 р.**, що було написано за повелінням молдавського господаря Стефана III Великого у Нямецькому монастирі та вкладено до церкви Успіння Пресвятої Богородиці „града Хотинскаго”. Згодом рукопис став власністю Петра Мо-

³⁸⁾Горбаченко Т. Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: філософсько-релігієзнавчий аспект: Дис. на здобуття д-ра філос. наук: 09.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2001. С. 20.

³⁹⁾Charipova Liudmila. Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632—1780. Manchester, 2006. S. 66.

⁴⁰⁾Заєць О. В. Приватні книжкові колекції митрополитів та архімандритів у складі бібліотеки Києво-Печерської лаври // Гілея, 2017. Вип. 122. С. 63.

⁴¹⁾До 400-ліття друкарні Києво-Печерської лаври. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3299> (дата звернення: 19.03.2021).

гили, який у 1637 р. передав його до Києво-Печерського монастиря⁴²⁾.

Ще одне видання друкарні Києво-Печерської лаври, пов'язане з Петром Могилою, зберігаються у відділі рідкісних та цінних документів обласної наукової бібліотеки імені Чижевського (м. Кропивницький) в колекції Ільїна. Це **Тріодь Цвіт-на 1631 року з дарчим написом Петра Могили**: „Сию книгу, называемую Триодь цветная, даровал превеликий его милость господин Отец Петр Могила воевода с земли молдавской милостию Божию Архимандрит Печерский Киевской до монастыря Кириловского в Киеве вечно и непорушно вси чтители избрания чтучи сию книгу за его господа молитвуйте внесена в монастырь сия книга року 1632 месяца...дня...”⁴³⁾.

Особливо цікавим у цьому контексті є т. зв. **Хлебніковський список** Іпатіївського літопису — давньоруський літописний звод середини XVI ст. (1550-1560-рр.), що зберігається в Російській національній бібліотеці, Санкт-Петербург (РНБ, F.IV.230). Назва походить від прізвища колишнього власника — коломенського купця П. К. Хлебнікова. Рукопис налічує 386 аркушів, частина з яких була втрачена, інші аркуші переплутані. У XVII столітті замість семи відсутніх аркушів були вставлені нові. Список було складено у Києво-Печерському монастирі під безпосереднім керівництвом митрополита Петра Могили, чії власноручні помітки 1637 р. збереглися на полях рукопису. Встановлено, що почерк правок збігається з автографами Петра Могили. Як зазначено у передмові до репринтного видання 1998 року, тотожність почерку виявлено при порівнянні з автографами Петра Могили в „Катастіху” Симеона Могили (НБУВ, фонд Києво-Софійського собору, № 367 (676)), в рукопису РНБ

⁴²⁾Строев С. Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции, со снимками из рукописей. Москва, 1841. С. 31—32; Демкова Н. С. Древнерусские рукописи в некоторых собраниях ФРГ // Труды Отдела древнерусской литературы. 1983. Т. 37. С. 377—378.

⁴³⁾Цитата за: Книжкові раритети Ільїна. URL: <https://cbn.com.ua/2020/06/05/knyzhkovy-rarytety-ilyina/> (дата звернення: 20.03.2021).

(Греч. № 597 (л. 4)), та численними помітками й записами Петра Могили, виявленими в архівних зібраннях Москви⁴⁴).

До окремої групи необхідно віднести рукописи Петра Могили. Він залишив у спадок майже двадцять творів церковно-теологічного, філософського та просвітницького спрямування. Серед них богословські, полемічні книги, зокрема „Хрест Христа Спасителя” (1632), „Антологія” (1636) і „Літос” (1644), „Зібрання короткої науки про статті віри” (1645), ним також був створений „Євхологон або Требник” (1646). Серед поетичних творів відомий т. зв. „Розмисел про іноче життя”⁴⁵. З прозових творів також варто відзначити низку народних оповідань, переказів та легенд, записаних Петром Могилою протягом 1626-1631 років (переважно в Києві) і вперше опублікованих 1887 р. у виданні „Архив Юго-Западной России” під назвою „Собственноручные записки Петра Могилы”⁴⁶). В цих оповіданнях описані чуда, зокрема ті, що відбувалися в Києво-Печерській лаврі⁴⁷).

Важливим джерелом до біографії митрополита Петра Могили є його **записна книга**, частина якої вперше була опублікована у складі зазначених „Собственноручных записок”. Згодом вона привернула увагу М. Грушевського, проте дослідник не зробив детального обстеження записника, обмежившись невеликим коментарем, що мав доповнити коротку анотацію в описі Софійської бібліотеки М. І. Петрова (№ 367 (676); № 44 за

⁴⁴Клосс Б. М. Предисловие к изданию 1998 г. [Передмова до московського репринтного видання 1998 року] // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908. URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipatdod01.htm> (дата звернення: 10.04.2021).

⁴⁵Шевчук В. Петро Могила та його літературні твори // Муза Роксоланька: українська література XVI—XVIII століть. Книга 1. Ренесанс, раннє бароко. Київ, 2004. С. 361—366.

⁴⁶Собственноручные записки Петра Могилы // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 49—189.

⁴⁷Іваннікова Л. Легенди та перекази кінця XVI — початку XVII ст. в записках Петра Могили // Народна творчість та етнографія. 2008. № 1. С. 69.

каталогом 1803 р.)⁴⁸⁾. Грушевський зазначив, що „уся Могилина книга від початку до кінця — це рахункова книга з канцелярії Симеона Могили, використана його сином на записки”⁴⁹⁾.

Перша повна публікація записника святителя Петра Могили була здійснена у 2011 році спільними зусиллями Національного заповідника „Києво-Печерська лавра”, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, де зберігається рукопис (ІР НБУВ ф. 312, № 367/676), а також Київської духовної академії. Публікація містить фотокопії оригінальної пам’ятки, транскрипцію та опис рукопису. Частина текстів адаптована сучасною українською мовою⁵⁰⁾.

Серед невиданих прижиттєво творів, що залишилися у рукописах — „**Книга души, нарицаемая злото**”, ранній твір Петра Могили, на той час, архімандрита Києво-Печерської лаври, що являє собою звод духовно-моральних повчань. Зберігся єдиний рукописний примірник твору у відділі рукописів Львовської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (Ф. 3, № 3). На ньому вказана дата — 1623 р.⁵¹⁾ Вперше відомості про цей твір були опубліковані в 1880 р. І. Я. Франком⁵²⁾. Детально його було досліджено у 1930-х роках В. Н. Перетцом⁵³⁾, котрий висловив припущення, що цей твір є перекладом богословської праці католицького автора. Ця гіпотеза була підтверджена Л. Шаріповою, нею було встановлено,

⁴⁸⁾Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 3. Библиотека Киево-Софийского Собора. Москва, 1904. С. 123.

⁴⁹⁾Грушевський М. Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. // Історія української літератури. К., 1995. Т. 6. С. 556—612. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush620.htm> (дата звернення: 18.03.2021).

⁵⁰⁾Записки святителя Петра Могили / Упоряд. І. В. Жиленко. Київ, 2011.

⁵¹⁾Мицик Ю. А. Святий Петро Могила — архімандрит Києво-Печерської лаври. URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/963-sviaty-i-petro-mohyla-arkhimandryt-kyievo-pecherskoi-lavry.html?showall=1> (дата звернення: 25.03.2021).

⁵²⁾Франко І. Археологічно-бібліографічна виставка // Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. К., 1980. Т. 27. С. 266.

⁵³⁾Перетц В. Н. „Книга души, нарицаемая злото” — неизданное сочинение митрополита Петра Могилы // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва–Ленинград, 1962. С. 117–136.

що „Книга души, нарицаемая Злото“ є вільним переказом „De imitatione Christi“ Фоми Кемпійського⁵⁴).

Окрему групу пам'яток складають **речі, що містять герб Петра Могили**. Це прижиттєві речі (переважно богослужбові) та книги, які належали митрополиту чи пов'язані з ним. На сьогодні виявлено близько 30 зображень герба Петра Могили. Найбільше їх у тогочасних виданнях, переважно друкарні Києво-Печерської лаври, а також друкарень М. Сльозки у Львові й Львівського братства⁵⁵).

В описах ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври XVIII ст. зазначено вклади Петра Могили, зокрема два **наперсні хрести-мощевики**. Їх описи наведено П. Г. Лебединцевим: „крест золотой растворчатый с гравированными изображениями святых и гербом митрополита Петра Могилы (№ 11); крест золотой малый, с изображениями Спасителя и святителей Василия Великого, Григория Богослова и Иоанна Златоустого, а также гербом митрополита Петра Могилы (№ 23)”⁵⁶. Обидва хрести виготовлені із золота, гравійовані, другий хрест оздоблений смарагдами. Розміри першого — 9,2 x 5,4 x 0,8 см, другого — 6 x 3,8 см. Зберігаються в колекції Державного історичного музею, Москва (інвентарні номери — ОК 13397, ГИМ 81534 та ОК 13398, ГИМ 81524)⁵⁷. На думку дослідниці О. Прокоп'юк, ці вклади було зроблено після 1633 р., коли Петро Могила водночас був київським митрополитом і печерським архімандритом та попередньо не призначались до ризниці Успенського собору, оскільки є суто особистими речами⁵⁸).

⁵⁴Савельева Н. В. Неизвестный перевод трактата «De imitatione Christi» Фомы Кемпийского в западнорусском сборнике XVII века // Славяноведение, 2018. № 2. С. 67.

⁵⁵Кучерук О. До генези герба Петра Могили // Пам'ятки України: історія та культура. 2004. № 2. С. 83.

⁵⁶Лебединцев П. Г. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. Киев, 1886. С. 46.

⁵⁷Государственный исторический музей, Москва. Каталог. URL: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/1692565?query=%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%20%D0%B3%D0%B8%D0%BC%20%D0%BE%D0%BA%2013397&index=0> (дата звернення: 18.03.2021).

⁵⁸Прокоп'юк О. Архімандрити Києво-Печерської лаври — вкладники Успенського собору (за описами ризниці XVIII ст.) // Церква — наука —

Також у лаврській ризниці зберігалась „митра кованая золотая, богато украшенная алмазами, сапфирами, рубинами, изумрудами и жемчугом, митрополита Петра Могилы, с его гербом, вырезанным на сапфире, и литерами П. М. М. К.; в ней весу 5 фунтов, 51 зол. (№ 1)“⁵⁹). На сьогодні є втраченою.

Варто згадати ще про один **хрест**, власником якого вважається святий Петро Могила: різьблений кипарисовий хрест у срібній оправі з рукояттю, поч. XVII ст. До хреста прикріплена срібна пластина, де вказано, що хрест містить мощі святих. За свідченням колишніх власників, на втраченій підставці було зображення герба митрополита Петра. Цей хрест зберігався у намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Кроніда (Сакуна, † 1954), потім у ієромонаха Трифілія († 1987). Нині — у київському храмі святих апостолів Петра и Павла, розташованому по вул. Тешебаєва, № 4⁶⁰).

Найбільш відомим є **напрестольний хрест** з гербом Петра Могилы (1630–1640 рр.) зі збірки Національного музею історії України (ДМ-1630) (іл. 1). Цей хрест перебуває в постійній експозиції Музею історичних коштовностей України, який є філією НМІУ. Походить із Братського Богоявленського собору, де був розміщений на головному престолі⁶¹). Свого часу опинився серед цінностей, вилучених із храмів і монастирів України у 1920-х рр., згодом переданий до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (нині — Національний музей історії України). У січні 1934 р. хрест потрапляє до сховища Держбанку. Після евакуації в період Другої світової війни у 1946 р. знову повертається до Києва⁶²).

До закриття та знищення Богоявленського собору хрест постійно фігурував в описах монастирської ризниці XVIII–XIX століть. Його детальний опис міститься у роботі Мухіна, при-

супільство: питання взаємодії. Матеріали Вісімнадцятої Міжнародної наукової конференції (травень — червень 2020 р.). Київ, 2020. С. 65–69.

⁵⁹Лебединцев П. Г. Вказ. праця. С. 47.

⁶⁰Наши святые. Храм святых апостолов Петра и Павла, Киев. URL: <http://www.nivki.orthodoxu.ru/sviatyni.htm> (дата звернення: 18.03.2021).

⁶¹Мухин Н. Киево-братский училищный монастырь. Киев, 1893. С. 297.

⁶²Запрестольный срібний хрест Петра Могилы (1630–1640 рр.) // 100 найвідоміших шедеврів України. Київ, 2004. С. 301.

свяченій Київському Братському монастирю⁶³). У ХХ — поч. ХХІ ст. хрест неодноразово публікувався, переважно, в якості музейного експонату⁶⁴).

З причини відсутності клейм на хресті точно встановити час та місце його виготовлення неможливо. Проте, виходячи з напису на гербі, де Петро Могила названий митрополитом, та враховуючи художні особливості витвору, обґрунтованим є висновок про виготовлення хреста в період 1633–1646 років київськими золотарями.

Хрест зроблений із високопробного срібла з позолотою, оздоблений перлами (3 якісні, 18 деструктуровані), бірюзою (11), на піддоні — вставки кольорового скла (9), халцедон (1), аметисти (2), гранати (6), хризопраз (1). Висота хреста — 1345 мм; ширина — 550 мм; діаметр піддону — 500 мм, важить близько 14 кг.

На хресті розміщено накладне Розп'яття з монограмою Христа, титло з літерами І. Н. Ц. І. (Ісус Назарей — цар Іудейський). Хрест має трилопатеві криновидні кінці, оздоблені фігурними медальйонами із зображенням Богоматері та Іоанна Предтечі, що розташовані обабіч Розп'яття. У верхній частині хреста розміщено іконографічну композиції „Зішестя Христа в пекло” у нижній — „Покладання до труни”. Стояні хреста прикрашено рослинним орнаментом, на центральному яблуці, в медальйонах, розміщено шість зображень архангелів (3 литі і 3 карбовані). На стояні у восьми медальйонах викарбувано багатофігурні композиції на євангельські сюжети: „Тамна вечеря”, „Моління про чашу”, „Христос перед Пілатом”, „Бичування”, „Несення хреста”⁶⁵). На зворотному боці хреста зображено герб Петра Могили з абрєвіатурою „П[етро] М[огила] А[рхієпископ] М[итрополит] К[иївський] Г[алицький] [Ек-

⁶³Мухин Н. Вказ. праця. С. 289.

⁶⁴Золота скарбниці України. Київ, 1999. Кат. № 188; Музей історичних коштовностей України. Альбом. Київ, 2004. Кат. № 141; Національний музей історії України. Альбом. У двох томах. Т. І. Київ, 2012. Кат. № 275; фото на С. 201; Белікова Г. Явлення. Пам'ятки Київського Братського монастиря. Альбом-каталог. Київ, 2019. С.162-165; фото на с.163-165; Київська академія в колекції Національного музею історії України. Альбом-каталог. Київ, 2020.

⁶⁵Запрестольний срібний хрест Петра Могили. Вказ. праця. С. 304.

зарх] К[онстантинопольський] А[рхімандрит] П[ечерський]”. Зображення герба невеликого розміру, що зумовило деякі спрощення, проте схема герба залишилася незмінною⁶⁶⁾.

Хрест було відреставровано двічі — вперше у 1996 р.⁶⁷⁾, в друге — в 2020 р. Під час другої реставрації проведено повний комплекс реставраційних робіт з демонтажем хреста. В процесі реставрації була усунена деформація, спричинена поламкою стрижня, на якому трималась вся конструкція⁶⁸⁾. Внаслідок реставрації хрест набув експозиційного вигляду.

У 1641 р. Петро Могила подарував Києво-Печерській лаврі комплект **друкованих грецьких місячних міней** київського видання 1628 р. (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій; НБУВ III, 3/14). На титульних аркушах видання зберігся дарчий запис „Петръ Могила а[r]хієп[с]пъ Кіевскій в лі[t] ахма [1641 — М.Б.]”⁶⁹⁾. Подібне тиснення оправу спостерігаємо в **Служебнику архієрейському 1632 р.:** герб, набір літер та їхнє розміщення ідентичні, але всі складові елементи більшого розміру. Ця рукописна книга („Служебник и Требник архиерейский, новоисправлен многогрешным Иоанном Боярским [...]”), зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ. Ф. 312, (прим. № 60)⁷⁰⁾.

Рукопис, починаючи з ХІХ ст., привертав увагу дослідників, висновки котрих щодо писців, замовників та місця створення кодексу були часом дуже суперечливими. Вперше він був описаний Миколою Петровим, котрий виклав основні відомості про цей кодекс, зокрема про приналежність герба на оправі Петру Могилі⁷¹⁾.

⁶⁶⁾Кучерук О. До генези герба Петра Могили. Вказ. праця. С. 83.

⁶⁷⁾Запрестольний срібний хрест Петра Могили. Вказ. праця. С. 301.

⁶⁸⁾Мухин Н. Вказ. праця. С. 289.

⁶⁹⁾Цитата за: Іванова О. А. Служебник і Требник архієрейський 1632 року: Кодикологічний опис. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2015/05/29/sluzhebnyk-i-trebyk-arhierjskyj-1632-roku-kodykologichnyj-opys/> (дата звернення: 25.03.2021).

⁷⁰⁾Іванова О. А. Вказ. праця.

⁷¹⁾Петров Н. Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Киев, 1901. Кн. 15.

Дискусійні питання щодо власників рукопису, ідентифікації портрета Петра Могили (ілюстрація з зображенням святителя Іоанна Златоуста) (іл. 2) були досліджені у працях П. Попова⁷²⁾, Г. Логвина⁷³⁾, П. Жолтовського⁷⁴⁾, В. Овсійчука⁷⁵⁾, Н. Шамардіної⁷⁶⁾, а також В. Александровича та І. Мицька⁷⁷⁾, в роботі яких було наведено повну історіографію Службника.

Службник 1632 року — рукописний кодекс львівського походження, створений на замовлення Івана Боярського, вихідця з української шляхетної родини. Згодом рукопис став власністю Петра Могили, герб якого відтиснутий на верхній дошці оправи. Книга містить значну кількість акварельних ілюстрацій, серед яких — зображення святителів Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Богослова. На думку деяких дослідників, в образі Іоанна Златоуста художник зобразив Петра Могилу. Книга також має два власницьких записи, де вказано на її належність до „Кієво-Софійської Бібліотеки”⁷⁸⁾.

Незважаючи на дуже добрий стан збереження книги, що свідчить про її використання за призначенням, при підготовці факсимільного видання була зроблена комп’ютерна реставрація. Її необхідність була спричинена тим, що рукопис писали рідким чорнилом по тонкому паперу і текст перебивався на

Отд. 5. С. 34; Його ж. Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве. Москва, 1904. Вып. 3. С. 17.

⁷²⁾Попов П. Невідомий прижиттєвий портрет Петра Могили // Народна творчість та етнографія. 1969. № 6. С. 41–46.

⁷³⁾Логвин Г. Забутий шедевр XVII ст. // Образотворче мистецтво. 1970. № 5. С. 18–19; Його ж. З глибин: давня книжкова мініатюра XI–XVIII століть. Київ, 1974. С. 164–165; Його ж. Роль Київської академії в розвитку мистецтва ренесансу на Україні // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов’янських народів. Київ, 1988. С. 142.

⁷⁴⁾Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. Київ, 1978. С. 29.

⁷⁵⁾Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст.: гуманістичні та визвольні ідеї. Київ, 1985. С. 175.

⁷⁶⁾Шамардіна Н. До питання про раннє бароко в українському живописі: Нові сторінки творчості Миколи Петраховича // Українське бароко та європейський контекст. Київ, 1991. С. 170–172.

⁷⁷⁾Александрович В., Мицька І. Архієрейський Службник і Требник Івана Боярського. Нова інтерпретація рукописного кодексу 1632 року // Пам’ятки України. 1993. № 1/6. С. 83–84.

⁷⁸⁾Іванова О. А. Вказ. праця.

зворотній бік сторінки, тому деякі частини тексту були пошкоджені. Службник, що відновлювали протягом 10 років, виданий Фондацією Енциклопедії України (Торонто, Канада)⁷⁹⁾.

Герб Петра Могили є також на **двох срібних пластинах**, знайдених під час археологічних розкопок Успенського собору Києво-Печерської лаври, що проводились у 1982 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом архітектора-археолога Віктора Харламова. Ці речі пов'язані з поховальним комплексом митрополита Петра Могили. Одна пластина містить зображення герба, що займає всю її площину, на другій вигравійовано текст епітафії, над яким також зображено герб. Вони зберігаються в фондах Національного заповідника „Києво-Печерська лавра”.

Особливо цікавою в контексті даного дослідження є гравірована срібна пластина із зображенням родового герба та епітафією митрополита Петра Могили (КПЛ-м-10830) (іл. 3). Вона була знайдена серед завалів будівельного сміття на глибині 1,25 м під час дослідження шурфу № 6, що знаходився у північному нефі давнього ядра пам'ятника, між північно-західним стовпом підкупольного квадрата та північною стіною, практично в епіцентрі вибуху 1941 р. Текст епітафії повністю наведений у звіті. В тексті, зокрема, було надано палеографічне розшифрування написаної літерами старослов'янського алфавіту дати народження святителя: „року от Рождества Христова 1574”⁸⁰⁾. Підсумовуючи результати розкопок, В. Харламов зазначив, що цей сезон „приніс справжнє наукове відкриття: було знайдено місце поховання Петра Могили. Виявлені дві срібні пластини дали історичній науці нові дані про життя П. Могили, вперше ми дізналися дату його народження, виходячи з котрої він прожив 72, а не 50 років, як вважалось раніше”⁸¹⁾. Саме ця знахідка та нове прочитання року народження святителя поклала

⁷⁹⁾У Софії Київській презентували факсимільну копію службника Петра Могили // Історична правда. 2016. 30 вересня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2016/09/30/148353/> (дата звернення: 20.03.2021).

⁸⁰⁾Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. Оп. 1982/34е. Отчет о раскопках Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1982 году. Арк. 5—9.

⁸¹⁾Там само. Арк. 27—28.

початок науковій дискусії, що певною мірою продовжується й досі (Іл. 4).

Дата смерті митрополита в ніч на 1 січня 1647 р. ні у кого не викликала й не викликає сумнівів, проте єдності у встановленні дати народження не було вже серед дослідників ХІХ ст. Митрополит Євгеній (Болховітінов), В. Аскоченський, М. Закревський, М. Костомаров традиційно роком народження вважали 1597 р.⁸²⁾ Таке трактування впливало з прочитання напису на лабрадоритовій плиті пізнього походження, встановленій на місці поховання в Успенському соборі, де зокрема зазначалось, що митрополит помер на 50-му році життя⁸³⁾. Видатний біограф і дослідник Петра Могили С. Голубев на підставі панегіриків встановлює, що майбутній святий народився 21 грудня 1596 р. Це також підтверджується даними історико-мемуарного твору „Літописець або хронічка“, написаного православним шляхтичем Йоахимом Єрличем (1598—1674), сучасником митрополита, де було зазначено, що Петро Могила прожив „повні п'ятдесят років“⁸⁴⁾. Цієї дати дотримується ряд інших дослідників: Ф. Терновський, митрополит Макарій, Н. Йорга, Т. Йонеску, М. Віллер, О. Оглоблин. Один з перших дослідників П. Могили С. Рождественський (1868-1934) роком народження святого вважав 1590 р.⁸⁵⁾

Як вже було зазначено, на початку 80-х років відомими киевознавцями О. Білодідом та В. Харламовим була висунута нова гіпотеза про те, що датою народження Петра Могили слід вважати 1574 р. У своїх дослідженнях професор Білодід намагався довести, що про рік народження святого немає достовірних даних, та аргументувати свою версію палеографічного розшифрування напису з пластини-епітафії⁸⁶⁾. Проте таке

⁸²⁾Голубев С. Киевский Митрополит Петр Могила и его сподвижники : Опыт исторического изследования. Т. 1. Киев, 1883. С. 6—7.

⁸³⁾Семчинський С. До контроверзи про рік народження Петра Могили // Записки наукового товариства ім. Шевченка. 1996. Т. 231. С. 195.

⁸⁴⁾Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. T.1 Warszawa, 1853. S. 59; Летопись Йоахима Ерлича // [Южнорусские летописи...]. Киев, [1916?]. С. 94.

⁸⁵⁾Жуковський А. Походження та молодість свт. Петра (Могили) // Православний голос Любліна. 2006. № 2. С. 12.

⁸⁶⁾Білодід О. Загадка Петра Могили // Київська старовина. 1993. № 3. С. 67—68.

прочитання не підтверджується ні палеографічними даними, ні фактами біографії київського митрополита⁸⁷⁾. До того ж ця гіпотеза була спростована українськими та молдавськими дослідниками під час міжнародної конференції „Петро Могила і сучасність”, що проходила в Інституті філософії НАН України 14—16 березня 1996 р.⁸⁸⁾, за матеріалами котрої вийшла друком монографія⁸⁹⁾.

Молдавські історики, які зробили значний внесок до біографічних досліджень про Петра Могилу, як правило, називають роком його народження 1597 р.⁹⁰⁾ Переважна більшість українських дослідників дотримується традиційної дати 21 грудня 1596 р.⁹¹⁾

Підводячи підсумок дискусії, академік П. П. Толочко зазначив, що ця проблема залишається для розв’язання нашим нащадкам⁹²⁾. Остаточна дата має бути встановлена в ході дальших пошуків нових документів або свідчень⁹³⁾.

Оскільки одним з основних джерел залишається досліджувана срібна пластина-епітафія, метою реставрації було зупинити руйнування пам’ятки, надати їй експозиційного вигляду та за результатами проведених реставраційних заходів забезпечити майбутнім дослідникам можливість працювати зі збереженою пам’яткою. Беручи до уваги, що більшість науковців, зокрема, румунський палеограф А. Мареш⁹⁴⁾, працювали лише з прорисами, маємо на меті опублікувати фотографію

⁸⁷⁾Семчинський С. До контрверзи... Вказ. праця. С. 202—203.

⁸⁸⁾Кабанець Є. Про день народження Петра Могили // Людина і світ. 1996. № 10. С. 12.

⁸⁹⁾Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція) / [Климов В., Колоний А., Жуковский А. та ін.]. Київ, 1996.

⁹⁰⁾Cazacu M. Pierre Mohyla et la Roumanie // Harvard Ukrainian Studies. 1984. № VIII. P. 202.

⁹¹⁾Шарипова Л. Еще о «человеке многих миров»: Петр Могила — традиционалист, реформатор, оппортунист. // Конфессия, империя, нация: религия и проблема разнообразия в истории постсоветского пространства. Москва, 2012. С. 76.

⁹²⁾Семчинський С. Петро Могила // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. Київ, 1997. С. 188.

⁹³⁾Семчинський С. До контрверзи... Вказ. праця. С. 204.

⁹⁴⁾Там само. С. 203—204.

цієї пластини. Посилання на публікацію фото у статті Білодіда⁹⁵⁾ є помилковим, оскільки там розміщено лише зображення прорису пластини. Фотографії пластини містяться у звіті В. Харламова про розкопки 1982 р., проте вони невеликого розміру та нечіткі. У звіті подано детальний опис пластини-епітафії: її розмір 325 x 260 мм, товщина срібного листа 1 мм, вага 420 г. Композиційно пластина складається з зовнішньої рамочної частини, виконаної у барочному стилі з фігурними краями та прикрашеної гравірованим рослинним орнаментом. Центральна текстова частина пластини являє собою овал, що рельєфно виступає з рамочної площини на 5-6 мм. Текст на пластині написаний староукраїнською мовою скорописом XVII ст. та складається з 20 рядків. Верхню частину композиції завершує гравіроване зображення герба Петра Могили з монограмою. На краях пластини, а також посередині її боків розташовані 8 отворів діаметром 1,5-2 мм, що призначались, виходячи з знайдених залишків залізних цвяхів, для кріплення пластини до кришки дерев'яної труни⁹⁶⁾. Текст виконано у техніці гравіювання. Пластина виготовлена методом ковки.

У 2016 році ця унікальна річ потрапила до відділу наукової реставрації та консервації Національного заповідника „Киево-Печерська лавра“. На реставрацію пам'ятка надійшла у такому стані: пластина була вкрита пилобрудовими нашаруваннями, а також нерівномірним шаром полісульфіду срібла сіро-чорного кольору, який спотворював первісний вигляд пам'ятки та ускладнював прочитання тексту епітафії. В нижній частині — наскрізний розрив металевої основи 1,5 см та добре помітне розшарування металевої основи. Між шарами — невеликі осередки корозії міді. Пластина містила чисельні дрібні тріщини, що утворились внаслідок деформації. Ймовірно, спочатку пластина призначалась для виготовлення іншого предмету (можливо, шат до ікони), про що свідчать попередньо зігнуті краї пластини. Пізніше їй повернули початковий вигляд та використали для виготовлення пластини-е-

⁹⁵⁾Там само. С. 201.

⁹⁶⁾Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. Оп. 1982/34е. Отчет о раскопках Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1982 году. Арк. 7.

питафії. В результаті в місцях згину відбулись деформація та розшарування металу.

У процесі реставрації були видалені пілобрудові нашарування, видалена плівка полісульфіду срібла розчином на основі тіосечовини. Продукти корозії міді усунули водним розчином сульфамінової кислоти. Розшарований метал склеєно за допомогою клейового розчину синтетичної акрилової смоли Paraloid B 72 8-10%. Для запобігання подальшого збільшення наскрізного розриву, місце розриву було здубльовано за допомогою пластини срібла товщиною 0,3 мм. Застосовувався той самий клейовий склад Paraloid B 72. Поверхня пластини була законсервована розчином Paraloid B 72 2-3%.

У результаті реставрації напис на пластині набув чіткого вигляду, що дає можливість уникнути будь-яких різночитань ⁹⁷⁾ (іл. 5).

Під час археологічних розкопок, проведених у вівтарі Софійського собору археологом М. Каргером у 1940 р., були знайдені керамічні фрагменти — складові двох ліпних **гербів Петра Могили**, які на думку дослідника входили до складу втраченого іконостасу, збудованого Петром Могилою⁹⁸⁾. (іл. 6, 7). У 1946 р. до святкування 350-ліття від дня народження митрополита на основі цих фрагментів було проведено реконструкцію та виготовлено два гіпсових тонованих екземпляри у прямокутних дерев'яних рамах, які зберігаються у Національному заповіднику „Софія Київська”.

Реконструйований герб містить літери титулатури Петра Могили — „П. М. А. М. К. Г. Э. К. А. П.”, що означає „Петро Могила Архієпископ Митрополит Київський Галицький Екзарх Константинопольського Апостольського Престолу”.

На керамічних фрагментах, що не були використані під час реконструкції, наявні дві літери „И” та частини інших літер,

⁹⁷⁾Болгарова М. Ю, Шеланов С. М. Реставрація пластини-епітафії з поховання митрополита Петра Могили: до проблеми датування народження святителя // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції 9-10 червня 2016 р. Київ, 2016. С. 206—209.

⁹⁸⁾Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 2. Москва-Ленинград, 1961. С. 113.

які не піддаються атрибуції. Всі фрагменти покриті кольоровою фарбою.

Вказана реконструкція є своєрідним прикладом реставраційної невдачі. Це спричинено незнанням геральдики та, зокрема, герба Петра Могили. Як результат, щит реконструйованого герба має чотири поля з накладеним посередині щитком, замість шести полів, а у абрєвіатурі титулу літера Е (екзарх) замінена російською Э. Наслідком некритичного сприйняття невдалої реконструкції стало посилення в деяких виданнях на цей „новотвір” як на оригінал XVII ст.⁹⁹⁾ Зокрема, саме так цю реконструкцію помилково подає у своїх публікаціях О. Білодід¹⁰⁰⁾.

Один з гербів та елементи, що не вийшли до реконструкції, експонувались на виставці „Хрест та шабля. Київський митрополит Петро Могила (1597–1647)”. Вона була організована у Софії Київській в 2014 році як спільний міжмузейний проект Національного заповідника „Софія Київська”, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Міського музею „Духовні скарби України” та Закладу культури „Музей історичного центру міста Києва”, який присвячено 80-річчю Національного заповідника „Софія Київська”¹⁰¹⁾.

Насамкінець зазначаємо, що в пропонованій статті вперше здійснена спроба відтворення комплексу речей, пов’язаних з митрополитом Петром Могилою, описана реставрація найбільш знакових меморіальних речей, наведені різні види реставрації, зокрема, нетрадиційна комп’ютерна. Показано приклад невдалої реставрації. Стан пам’яток, пов’язаних з київським митрополитом Петром Могилою, необхідність проведення реставраційних заходів, аналіз вже здійснених реставрацій — тема, що потребує подальшого дослідження.

⁹⁹⁾Кучерук О. Герб і титулатура архімандрита та митрополита Петра Могили // Пам’ять століть. 2005. № 1. С. 25.

¹⁰⁰⁾Кучерук О. До генези герба Петра Могили. Вказ. праця. С. 82.

¹⁰¹⁾Прес-служба НБУВ за матеріалами відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ та сайту Національний заповідник «Софія Київська». URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1907> (дата звернення: 25.03.2021).

Maryna BOLHAROVA

Head of the Sector for Scholarly, Fund, and
Methodical Work, Chief Curator, Center of
Archaeological Objects Conservation
(Kyiv, Ukraine)
bolgarova_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9780-7139>

Serhii SHELAPOV

Art Restorer, Sector for Scholarly, Fund, and
Methodical Work, Center of Archaeological
Objects Conservation (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7164-2583>

**MEMORIAL OBJECTS OF KYIV METROPOLITAN PETRO MOHYLA
IN THE CONTEXT OF RESTORATIONS:
FOR THE FORMULATION OF A PROBLEM**

Abstract

The purpose of the article is to recreate a complex of things related to Kyiv Metropolitan Petro Mohyla, to find out restoration measures that were carried out in order to preserve monuments, to analyze the quality of restorations. Memorial items that can be expediently attributed to this complex are to be divided into groups: lifelong contributions of the Saint to churches and monasteries, contributions by will, liturgical items associated with the name of the metropolitan (antiminses, etc.), books with handwritten notes, manuscripts. Contributions to monasteries and temples are described, in particular, to the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra, the Church of the Transfiguration (of Savior on Berestov), the Kyiv-Vydubychi monastery. It is noted that Petro Mohyla started the tradition of book collecting by metropolitans with the subsequent transfer of own libraries to monasteries and public institutions; that's why a group of manuscripts and publications with proprietary or enclosed inscriptions, handwritten notes on margins by Petro Mohyla is sorted out. A special group of monuments containing the coat of arms of Petro Mohyla was discovered: life items (mostly liturgical) and books that belonged to or related to the metropolitan. Examples of particularly significant restorations of these things are given: the altar cross from the Fraternal Epiphany Cathedral, the Bishop's Service Book of 1632 from the "Kyiv-Sophia Library", an engraved silver epitaph plate from the burial of Metropolitan Petro Mohyla

discovered during the excavations at the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra, ceramic components of two stucco Petro Mohyla's coats of arms, found by archaeologist M. Karger in 1940 at the altar of St. Sophia Cathedral.

The Novelty of the research is that an attempt was made for the first time to recreate the complex of memorial things of Metropolitan Peter Mohyla, the restoration of the most significant memorial things is described, various types of restoration are given, in particular, non-traditional computer one. The conclusions of the work relate to the origin, life, losses and current state of preservation of the objects of the Saint. It is emphasized that the topic needs further study.

Key words: Petro Mohyla, Kyiv-Pechersk Lavra, Kyiv-Vydubychi Monastery, Fraternal Epiphany Cathedral, Kiev Metropolitan, Altar Gospel, Altar Cross, Flowery Triodion, Service Book of 1629, Bishop's Service Book of 1632, Hypatian Codex, chalice, crown, epitaph plate, metropolitan coat of arms, complex of things, restoration.

References

1. Aleksandrovych V., Myts'ko I. (1993) Arkhiyereys'kyy Sluzhebnyk i Trebnyk Ivana Boyars'koho. Nova interpretatsiya rukopysnoho kodeksu 1632 roku // *Pam'yatky Ukrayiny*. № 1/6. S. 74–84. (in Ukrainian)
2. Berezova S. A. (Comp.) (2004) *Muzey istorychnykh koshtovnostey Ukrayiny. Al'bom*. Kyiv. (in Ukrainian)
3. Bilodid O. (1993) Zahadka Petra Mohyly // *Kyyivs'ka starovyna*. № 3. S. 56–69. (in Ukrainian)
4. Bilous L. *Antymins Petra Mohyly. 1630-ti rr*. URL: <http://www.mundm.kiev.ua/EOM/EOM1604.SHTML> (18.03.2021). (in Ukrainian)
5. Bolgarova M. YU, Shelapov S. M. (2016) Restavratsiya plastyny-epitafiyi z pokhovannya mytropolyta Petra Mohyly: do problemy datuvannya narodzhennya svyatyatelya // *Muzeyi ta restavratsiya u konteksti zberezheniya kul'turnoyi spadshchyny: aktual'ni vyklyky suchasnosti. Zbirnyk naukovykh prats' mizhnarodnoyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi 9-10 chervnya 2016 r.* Kyiv. S. 206-209. (in Ukrainian)
6. Buryak YU. (Gen. ed.) (2004) *Khronika 2000: ukrains'kiy kul'turologichniy al'manakh*. Vip. 60. Kyiv. (Ukrains'kiy propilei). (in Ukrainian)
7. Byelikova H. (Comp.) (2002) *Kataloh zberezhenykh pam'yatok Kyyivs'koho Tserkovno-arkheolohichnoho muzeyu 1872-1922 rr*. Kyiv. (in Ukrainian)
8. Byelikova H. (2019) *Yavlennya. Pam'yatky Kyyivs'koho Brats'koho monastyrya. Al'bom-kataloh*. Kyiv. (in Ukrainian)
9. Cazacu M. (1984) Pierre Mohyla et la Roumanie // *Harvard Ukrainian Studies*. № VIII. pp. 188-222. (in French)

10. Charipova Liudmila. (2006) *Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632-1780*. Manchester. (in English)

11. Demkova N. S. (1983) Drevnerusskiye rukopisy v nekotorykh sobranyyakh FRH // *Trudy Otdela drevnerusskoy lyteratury*. T. 37. S. 371-381. (in Russian)

12. *Do 400-littya drukarni Kyievo-Pechers'koyi lavry*. Natsional'na biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/3299> (19.03.2021). (in Ukrainian)

13. [Evhenyy (Bolkhovytnov), mytropolyt] (1826) *Kyevopecherskaya Lavra. Opysanye Kyevopecherskoy Lavry: s prysovokuplenyem raznykh hramot y vypysok, ob'yasnyayushchykh onoe, takzhe planom Lavry y obeykh peshcher*. Kyev. (in Russian)

14. Franko I. (1980) Arkheologichno-bibliografichna vistavka // Franko I. *Zibrannya tvoriv u p'yatdesyati tomakh*. Kiiv. T. 27. (in Ukrainian)

15. Holobuts'kyy P. V., Moiseyenko N. I., Khyzhnyak Z. I. (2003) *Petro Mohyla (1596-1647): bibliohr. pokazh*. Kyyiv. (in Ukrainian)

16. Holubev S. T. (1883, 1898) *Kyevskyy mytropolyt Petr Mohyla y eho spodvyzhnyky: (opyt tserkovno-ystorycheskoho yssledovanyya)*. Kyev. (in Russian)

17. Holubev S. (Comp.) (1887) *Sobstvennoruchnyye zapiski Petra Mogily // Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavayemyy vremennoyu komissiyeyu dlya razbora drevnikh aktov vysochayshe uchrezhdennoyu pri Kiyevskom voyennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore*. Kiyev. CH. 1. T. 7. C. 49-189. (in Russian)

18. Horbachenko T. H. (2001) *Vplyv khrystyianstva na stanovlennya pysemnoyi kul'tury Rusi-Ukrayiny: filosofov'ko-relihiyeznavchyy aspekt*: Dys. d-ra filos. nauk: 09.00.11 / Kyyiv's'kyy natsional'nyy un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyyiv. (in Ukrainian)

19. *Hosudarstvennyy ystorycheskyy muzey, Moskva. Kataloh*. URL: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/1692565?query=%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%20%D0%B3%D0%B8%D0%BC%20%D0%BE%D0%BA%2013397&index=0> (data zvernennya: 18.03.2021). (in Russian)

20. Hrushevs'kyy M. (1995) Literaturnyy i kul'turno-natsional'nyy rukh pershoi polovyny XVII st. // *Istoriya ukrayins'koyi literatury*. Kiiv. T. 6. S. 556-612. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush620.htm> (data zvernennya: 18.03.2021). (in Ukrainian)

21. Ivannikova L. (2008) Lehendy ta perekazy kintsya XVI — pochatku XVII st. v zapysakh Petra Mohyly // *Narodna tvorchist' ta etnohrafyia*. № 1. S. 69-75. (in Ukrainian)

22. Ivanova O. A. *Sluzhebnyk i Trebnyk arkhiiereys'kyy 1632 roku: Kodykolohichnyy opys*. Natsional'na biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2015/05/29/sluzhebnyk-i-trebnyk-arhierejskyj-1632-roku-kodykolohichnyj-opys/> (data zvernennya: 25.03.2021). (in Ukrainian)

23. Jerlicz J. (1853) *Latopisiec albo kroniczka*. T.1. Warszawa. (in Polish)
24. Kabanets' YE. (1996) Pro den' narodzhennya Petra Mohyly // *Lyudyna i svit*. № 10. S. 12-14. (in Ukrainian)
25. Karher M. K. (1961) *Drevnyy Kyev: ocherky po ystoriy materiyal'noy kul'tury drevnerusskoho horoda*. T. 2. Moskva — Lenynhrad. (in Russian)
26. Klimov V., Kolodniy A., Zhukovs'kiy A. ta ín. (1996) *Fenomen Petra Mogili (Biografiya. Díyal'níst'. Pozitsíya)*. Kiív. (in Ukrainian)
27. Kloss B. M. (1998) Predyslovye k yzdanyyu 1998 h. [Peredmovva do moskovs'koho reprintsnoho vydannya 1998 roku] // *Polnoe sobranie rusykykh letopysey. T. 2. Ypat'evskaya letopys'*. SPb., 1908. URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipatdod01.htm> (data zvernennya: 10.04.2021). (in Russian)
28. *Knyzhkovi rarytety Il'yina*. URL: <https://cbn.com.ua/2020/06/05/knyzhkovi-rarytety-ilyina/> (data zvernennya: 20.03.2021). (in Ukrainian)
29. Kovtanyuk N., Strokova L. (2012) *Natsional'nyy muzey istoriyi Ukrayiny. Al'bom*. U dvokh tomakh. T. I. Kyiv. (in Ukrainian)
30. Kucheruk O. (2004) Do henezhy herba Petra Mohyly // *Pam'yatky Ukrayiny: istoriya ta kul'tura*. № 2. S. 78-89. (in Ukrainian)
31. Kucheruk O. (2005) Herb i tytulatura arkhimandryta ta mytropolyta Petra Mohyly // *Pam'yat' stolit'*. № 1. S. 12–32. (in Ukrainian)
32. Kucheruk O. (2019) *Petro Mohyla: doslidzhennya ta sposterezhennya*. Kyiv. (Slavetni postati Ukrayiny). (in Ukrainian)
33. Lebedyntsev P. H. (1886) *Kyev-Pecherskaya lavra v ee proshedshem y nyneshnem sostoyanyy*. Kyev. (in Russian)
34. Lebedyntsev P. H. (2004, 2005) *Kyev-Pecherskaya Lavra v ee proshedshem y nyneshnem sostoyanyy // Pechers'kyy blahovisnyk*. №№ 1 — 4. (in Russian)
35. *Letopys' Yoakhyma Erlycha. [1916?]* // [Yuzhnorusskiye letopisy...]. Kyev. (in Russian)
36. Lohvyn H. N. (1988) Rol' Kyivivs'koyi akademiyyi v rozvytku mystetstva renesansu na Ukrayini // *Rol' Kyievo-Mohylyans'koyi akademiyyi v kul'turnomu yednanni slov'yans'kykh narodiv*. Kyiv. (in Ukrainian)
37. Lohvyn H. N. (1974) *Z hlybyn: davnya knyzhkova miniatyura XI–XVIII stolit'*. Kyiv. (in Ukrainian)
38. Lohvyn H. N. (1970) *Zabutyy shedevr XVII st. // Obrazotvorche mystetstvo*. № 5. S. 18–19. (in Ukrainian)
39. Lopukhyna E. V. (2015) *Memoryal'nye vklady svyatyatelya Petra Mohyly v tserkov' Spasa na Berestove — pamyat' o znamenatel'noy date 1 noyabrya 1632 hoda // Trudy Kyivivs'koyi dukhovnoyi akademiyyi*. № 22. S. 277–280. (in Russian)

40. Lopukhyna E. V. (2016) Siyu tserkov' sozda vseya Rosiy knyaz' svyatyty Vladymyr: krestytel' Rusy y svyatytyl' Petr Mohyla v sakral'nom prostranstve kyevskoho khrama Spasa na Berestove // *Zhurnal Moskovskoy Patryarkhyy*. № 7. S. 42-44. (in Russian)

41. Martynyuk I. O. (2017) Spivpratsya Natsional'noho Kyyevo-Pechers'koho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka ta Natsional'noho naukovodoslidnoho restavratsiynoho tsentru Ukrayiny u spravi zberezhennya kul'turnoyi spadshchyny // *Muzeyi ta restavratsiya u konteksti zberezhennya kul'turnoyi spadshchyny*. Kyiv. S. 165-168. (in Ukrainian)

42. Mukhyn N. (1893) *Kyevsko-bratskyi uchyl'nyshchynnyy monastyr'*. (Pysano na Evhenye-Rumyantsevskuyu premyyu). Kyev. (in Russian)

43. Mytsyk YU. A. *Svyatyty Petro Mohyla — arkhimandryt Kyyevo-Pechers'koyi lavry*. URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/963-sviatyty-petro-mohyla-arkhimandryt-kyievo-pecherskoi-lavry.html?showall=1> (data zvernennya: 25.03.2021). (in Ukrainian)

44. *Nashy svyatyty. Khram svyatykh apostolov Petra y Pavla, Kyev*. URL: <http://www.nivki.orthodoxy.ru/sviatyni.htm> (data zvernennya: 18.03.2021). (in Russian)

45. Nichyk V. M. (1997) *Petro Mohyla v dukhovniy istoriyi Ukrayiny*. Kyiv. (in Ukrainian)

46. Ovsyichuk V. (1985) *Ukrayins'ke mystetstvo druhoyi polovyny XVI — pershoyi polovyny XVII st.: humanistychni ta vyzvol'ni ideyi*. Kyiv. (in Ukrainian)

47. Peretts V. N. (1962) „Knyha dushy, narytsaemaya zloto” — neydzannoe sochynenye mytropolyyta Petra Mohyly // *Yssledovanyya y materyaly po ystoriy starynnoy ukraynskoy lyteratury XVI–XVIII vekov*. Moskva–Lennhrad. S. 117–136. (in Russian)

48. Petrov N. Y. (1901) *Kratkoe obozrenye rukopysey Kyevo-Sofyyskoy byblyoteky // Chtenyya v ystorycheskom obshchestve Nestora Letopystsa*. Kyev. Kn. 15. Otd. 5. C. 21-42. (in Russian)

49. Petrov N. Y. (1904) *Opysanye rukopysnykh sobranyy, nakhodyashchyksya v horode Kyeve. Vyp. 3. Byblyoteka Kyevo-Sofyyskoho Sobora*. Moskva. (in Russian)

50. Popov P. (1969) *Nevidomyy pryzhyt'yevyy portret Petra Mohyly // Narodna tvorchist' ta etnohrafyya*. № 6. S. 41–46. (in Ukrainian)

51. *Pres-sluzhba NBUV za materialamy viddilu starodrukiv ta ridkisnykh vydan' NBUV ta saytu Natsional'nyy zapovidnyk «Sofiya Kyyivs'ka»*. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/1907> (data zvernennya: 25.03.2021). (in Ukrainian)

52. Prokop'yuk O. (2020) *Arkhimandryty Kyyevo-Pechers'koyi lavry — vkladnyky Uspens'koho soboru (za opysamy ryznytsi XVIII st.) // Tserkva — nauka — suspil'stvo: pytannya vzayemodiyi. Materialy Visimnadtsyatoyi Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (traven' — cherven' 2020 r.)*. Kyiv. S. 65-69. (in Ukrainian)

53. Rusyayeva M. (Ed.). (2004) Zaprestol'nyy sribnyy khrest Petra Mohyly (1630-1640 pp.) // *100 nayvidomishykh shchedyiv Ukrainy*. Kyiv. S. 300-304. (in Ukrainian)

54. Ryzhova O. O., Raspopyna V. A. (2012) Yssledovanye y restavratsyya „Portreta arkhymandryta Kyevo-Pecherskoho monastyrya Elyseya Pletenetskoho” y „Portretamytropolyyta Petra Mohyly” yz fondov Natsyonal'noho ystoryko-kul'turnoho Kyevo-Pecherskoho zapovednyka // *Yssledovanyya v konservatsyy kul'turnoho nasledyya. Vyp. 3. Materyaly mezhdunarodnoy nauchno-metodycheskoy konferentsyy*. Moskva. S. 253-258. (in Russian)

55. Savel'eva N. V. (2018) Neyzvestnyy perevod traktata «De imitatione Christi» Fomy Kempyyskoho v zapadnorusskom sbornyye XVII veka // *Slavyanovedenye*. № 2. S. 65-82. (in Russian)

56. Semchyns'kyi S. (1996) Do kontroverzy pro rik narodzhennya Petra Mohyly // *Zapysky naukovooho tovarystva im. Shevchenka*. T. 231. S. 195–205. (in Ukrainian)

57. Semchyns'kyi S. (1997) Petro Mohyla // *Istoriya Ukrainy v osobakh: Lytvs'ko-pol's'ka doba*. Kyiv. S. 188-201. (in Ukrainian)

58. Shamardina N. V. (1991) Do pitannya pro rannê baroko v ukrains'komu zhivopisi: Novî storînkî tvorchostî Mikoli Petrakhnovicha // *Ukrains'ke baroko ta êvropeys'kiy kontekst*. Kiïv. S. 165–173. (in Ukrainian)

59. Sharipova L. (2012) Yeshche o «cheloveke mnogikh mirov»: Petr Mogila — traditsionalist, reformator, opportunist // *Konfessiya, imperiya, natsiya: religiya i problema raznoobraziya v istorii postsovetskogo prostranstva*. Moskva. S. 55–84. (in Russian)

60. Shevchuk V. (2004) Petro Mogila ta yogo literaturnî tvori // *Muza Roksolans'ka: ukrains'ka literatura XVI-XVIII stolit'. Kniga 1. Renesans, rannê baroko*. Kiïv. S. 361-366. (in Ukrainian)

61. Sokolenko O. H., Mel'nychuk YU. L. (Comp.) (2020) *Mytropolyt Petro Mohyla. Malovidomi storinky zhyttya*. Kyiv. (in Ukrainian)

62. Starchenko O., Pidvysots'ka O., Bilan YU. ta in. (1999) *Zolota skarbnytsya Ukrainy*. Kyiv. (in Ukrainian)

63. Stroyev S. (1841) *Opisaniye pamyatnikov slavyano-russkoy literatury, khranyashchikhsya v publichnykh bibliotekakh Germanii i Frantsii, so snimkami iz rukopisey*. Moskva. (in Russian)

64. U Sofii Kiïvs'kîy prezentovali faksimil'nu kopiyu sluzhebnyka Petra Mogili // *Ístorichna pravda*. 2016. 30 veresnya. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2016/09/30/148353/> (data zvernennya: 20.03.2021). (in Ukrainian)

65. Ul'yanovskiy V. I., E. P. R. Kiyevskiy Vydubitskiy vo imya arkhangelâ Mikhaïla muzhskoy monastyr' (v chest' Chuda arkh. Mikhaïla v Khonekh),

nakhodilsya v Kiyeve // *Pravoslavnyaya entsiklopediya*. URL: <https://www.pravenc.ru/text/1684561.html> (data zvernennya: 25.03.2021). (in Russian)

66. Ul'yanovskiy V. I. (2009) *Vydubitskiy Chuda arkhangel Mikhaila monastyr'*. Kiyev,. (in Russian)

67. *V Natsional'nomu muzeiy Svyatoho Synodu vidbulasya zustrich z nahody svyatkuvannya 1025-richchya khreshchennya Kyyivs'koyi Rusi. 30 lypnya 2013*. URL: <https://bulgaria.mfa.gov.ua/news/13947-v-nacionalynomu-muzejisvyatogodinodu-vidbulasya-zustrich-z-nagodi-svyatkuvannya-1025-richchya-khreshhennya-kijivskykoji-rusi>. (data zvernennya: 20.03.2021). (in Ukrainian)

68. Yaremenko M. *Zlyubov'yu do ukrains'koj otchizni: svyatiy Petro Mogila*. URL: <https://nmiu.org/pro-muzei/publicna-informatsiia/muzeina-terytoriia/182-tsoho-dnia/1802-z-liuboviu-do-ukrainskoi-otchyzny-sviaty-petro-mohyla> (data zvernennya: 20.03.2021). (in Ukrainian)

69. Yaremenko M., Zatylyuk YA. (Comp.) (2020) *Kyyivs'ka akademiya v kolektsiyi Natsional'noho muzeyu istoriyi Ukrayiny. Al'bom-kataloh*. Kyyiv. (in Ukrainian)

70. Zaychenko V. V., Sytyy I. M. *Antymins Petra Mohyly z Chernihivs'koho yeparkhial'noho drevleskhovyshcha*. URL: <https://www.gorod.cn.ua/city/knigi-ochernigove/739-chernigovskaja-eparhija.html> (data zvernennya: 25.03.2021). (in Ukrainian)

71. Zayets' O. V. (2017) Pryvatni knyzhkovi kolektsiyi mytropolytiv ta arkhimandrytiv u skladi biblioteky Kyyevo-Pechers'koyi lavry // *Hileya*. Vyp. 122. S. 63-67. (in Ukrainian)

72. Zholtovs'kyy P. (1978) *Ukrayins'kyy zhyvopys XVII–XVIII st*. Kyyiv, (in Ukrainian)

73. Zhukovs'kyy A. (1997) *Petro Mohyla y pytannya yednosty tserkov: [do 400-richchya vid dnya narodzh. vydat. diyacha ukr. tserkovy ta kul'tury, mytropolyta Kyyiv. i Halyts. Petra Mohyly]*. Kyyiv. (in Ukrainian)

74. Zhukovs'kyy A. (2006) Pokhodzhennya ta molodist' svt. Petra (Mohyly) // *Pravoslavnyy holos Lyublina*. № 2. S. 12-14. (in Ukrainian)

75. Zhylenko I. (Comp.) (2011) *Zapysky svyatyatelya Petra Mohyly*. Kyyiv,. (in Ukrainian)

До статті Марини Болгарової та Сергія Шелапова
«Меморіальні предмети київського митрополита
Петра Могили в контексті реставрацій:
до постановки проблеми»

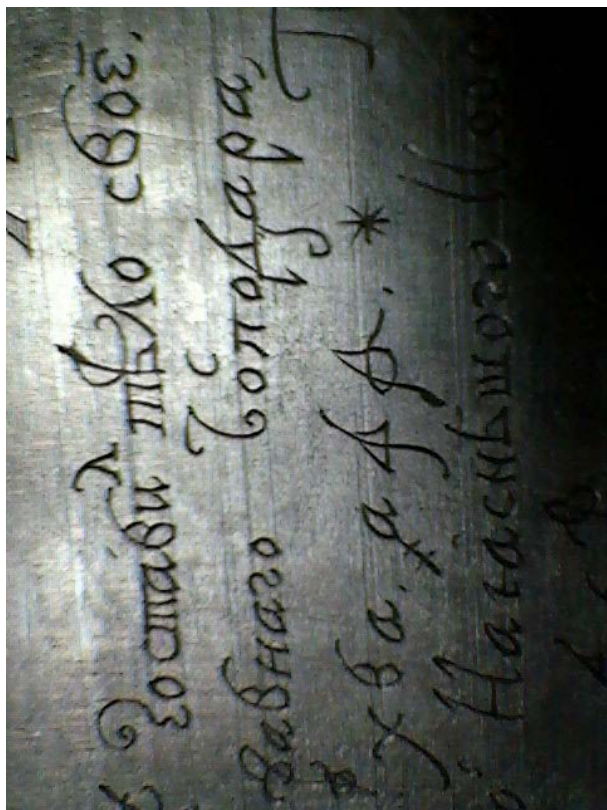
Іл.1. Напрестольний хрест із гербом митрополита Петра Могили.
Джерело: Белікова Г. Явлення. Пам'ятки Київського Братського
монастиря. Альбом-каталог. Київ, 2019. С. 163

Іл. 2. Ілюстрація зі Служебника архієрейського 1632 р. Джерело: Служебник і Трєбник Петра Мозими. 1632 р. ІР НБУВ. Ф. 312, (прим. № 60). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/00000029> (дата звернення: 18.03.2021)

Іл. 3. Пластина-епітафія до реставрації. Загальний вигляд. Фото Шелатова С.М.

Іл. 5. Фрагмент пластини з написом року народження митрополита Петра Могилы. Фото Шеланова С.М.

Іл. 4. Пластина-епітафія після реставрації. Загальний вигляд. Фото Шеланова С.М.

Іл. 6.
 Реконструйований
 керамічний герб
 митрополита
 Петра Могили з
 Софійського собору.
 Джерело: Раритети
 відділу стародруків
 та рідкісних видань
 Національної
 бібліотеки
 України імені В.І.
 Вернадського на
 виставці у Софії
 Київській. URL:
<http://www.nbuv.gov.ua/node/1907> (дата
 звернення: 22.03.2021)

Іл. 7.
 Реконструйований
 керамічний герб
 митрополита Петра
 Могили з Софійського
 собору. Джерело:
 Нетудихаткін І.
 Останній екзарх:
 загадка бунтівного
 митрополита. URL:
<https://mind.ua/open-mind/20191158-os-tannij-ekzarh-zagadka-buntivno-go-mitropolita> (дата
 звернення: 19.03.2021)